

Yayın Geliş Tarihi: 19.06. 2018
Yayına Kabul Tarihi: 26.07.2018
ISSN: 1303-068X

Ermeni Araştırmaları Dergisi
Sayı: 60, Yıl: 2018, Sayfa: 175-202

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Özbey, Ali Ulvi. "Ermeni Meselesinde Batılıların ve Batılı Misyonerlerin Etkisi."
Ermeni Araştırmaları, Sayı 60 (2018): 175-202.

Araştırma Makalesi

ERMENİ MESELESİNDE BATILILARIN VE BATILI MİSYONERLERİN ETKİSİ

(INFLUENCE OF THE WEST AND THE WESTERN
MISSIONARIES ON THE ARMENIAN QUESTION)

Dr. Öğr. Üyesi Ali Ulvi ÖZBEY*

Öz: 18. yüzyılda başlayan milliyetçilik akımları dünyanın birçok bölgesinde kendini hissettirdiği gibi Osmanlı imparatorluğunda da azınlıklar arasında hızlı bir şekilde yayılarak İmparatorluğun zayıflamasına neden olmuştur. Bu anlamda milliyetçilik fikrinin daha çok bir soruna dönüşme hadisesinin yaşandığı azınlık olarak Ermeniler boy göstermiştir. Özellikle Batılı devletlerin ve bu devletlerin vatandaşı olarak misyonerlerinin konuya müdahil olması sorunu dallandırıp budaklandırarak çözüme engel teşkil etmiştir. Bu noktada çalışmamızda, Ermeni meselesinin Batılı devletler ve misyonerleri bağlamında ele alınıp tarihsel ve toplumsal yönleri irdelenerek izah edilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni meselesi, Ermeniler, Batılı devletler, Misyoner, Osmanlı imparatorluğu.

Abstract: The nationalist movements that started in the 18th century felt itself in many regions of the world spread among the minorities in the Ottoman Empire and caused the Empire to weaken. In this sense, Armenians have emerged as the minority in which the idea of nationalism turned into a problem. Especially, the intervention of the Western states and their missionaries as citizens of these states has hampered the problem by making it difficult to solve it. In this point, we aimed to explain the Armenian issue in the context of Western states and missionaries and to explain the historical and social aspects of the Armenian issue.

Keywords: Armenian issue, Armenians, Western states, Missionary, Ottoman empire.

* ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7880-8312>
Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, aliulviozbey@hotmail.com

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan çok önceleri başlayan Türk-Ermeni ilişkileri uzun yıllar boyunca toplumsal açıdan münferit olayların dışında gayet kardeşçe bir tarihsel süreç izlemiştir. İmparatorluk topraklarında yaşayan azınlıkların belki de diğerlerine nispeten daha rahat ve sorunsuz yaşayanları gene Ermeniler olmuştur.

“Ermeni Meselesi” denilen olgu, Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin sosyal, kültürel, idari ve siyasi statülerinden kaynaklanmamıştır. Bu meselenin temelinde, suni olarak oluşturulan ve “Şark Meselesi” olarak adlandırılan uluslararası emperyalist bir stratejinin güçler dengesi politikası yatmaktadır¹. Zir emperyalist devletlerin ötelerden beri hayalini kurduğu toprak kazanma ve sömürü elde etme çabaları Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamasıyla birlikte bir fırsata dönüşmüştür. Bu fırsatı yeraltı ve yerüstü zenginliklerine çevirmeyi bekleyen Batılı devletler gerekli araçları kullanmak üzere harekete geçerek kendi aralarında bile rekabete girip sürüşmeler yaşamıştır. Toprak paylaşımında çoğu zaman anlaşmazlığa düşen sömürü devletleri azınlık politikalarını yarışı kazanmada kullanmakta bahis görmemişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başladığı dönemde, hemen her konuda Avrupa'nın müdahalesi baş gösterince, Türk-Ermeni ilişkilerinde bir bozulma, kötüleşme devri başlamıştır. Batılıların, özellikle misyonerin din adamı kisvesinde Osmanlı içine kadar soktuğu kışkırtıcı ve ajitörlerin faaliyetleri ile Ermenileri dini, kültürel, ticari, sosyal ve siyasi açılardan² uzun yıllar boyunca kardeşçe yaşadıkları toplumdan ayırtırmaya başlamıştır.

Anadolu'da meydana gelen 1915 olaylarını “soykırım” olarak uluslararası topluma ve Türkiye'ye kabul ettirme çabaları 1970'li yılların ikinci yarısında başlamıştır. İlk Türkiye'ye karşı Ermeni örgütlerin terörizm eylemleriyle başlayan kampanya, sonrasında üçüncü ülkelerin parlamentolarında kabul edilen kararlarla devam etmiştir. Ermeni lobisi, soykırım iddialarını uluslararası topluma kabul ettirme ve Türkiye üzerinde baskı oluşturma yönünde bugüne kadar önemli ilerleme sağlamıştır³. Batılı devletler soykırım iddialarını her yıl

1 Ülkü Ağırtaş, “Ermeni Meselesi (1918-1923),” *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, no. 7, (2007): 3.

2 Kürşat Selim Şenol, *1915 Ermeni Tehciri Sosyo-Ekonomik Boyutlarıyla* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2006), 77.

3 A. Oğuz Çelikkol, “Ermeni ‘Soykırım’ İddiaları, Amerikan Kongresi ve Türkiye,” *Bilge Strateji* 7 (2015): 17.

kendi parlamentolarında ya da senatolarında gündeme getirmeyi alışkanlık haline getirmiş kamuoyunu bu şekilde yönlendirmeyi kendilerine görev haline getirmişlerdir. Özellikle Ermenilerin sayıca fazla oldukları bölgelerde seçim zamanları oy kazanmak adına Ermeni Meselesini seçim malzemesi olarak kullanmaktan geri durmayan azımsanmayacak oranda siyasi mevcuttur.

Osmanlı tarihinde azınlıkların kısıktırılması, yönlendirilmesi, lojistik desteğin sağlanması en başından beri batılı devletlerin silahsız öncü grupları olan misyonerler tarafından karşılanmıştır. Kendi devletlerinin menfaatlerini güçlendirme adına gönüllü hizmette bulunan misyonerlerin belki de en büyük hasat mevsimleri azınlıkların Osmanlı Devleti'ne ayaklanmalarında görülmüştür. Yunanlılarla başlayan bağımsızlık hareketleri sonrası toprakların tamamına dağılmasında etkili olan misyonerlerin başkaldırı ve ihtilal girişimlerinde de isimlerini listenin başında görebilmekteyiz.

Ermeniler ve Ermeni Tarihine Genel Bakış

Genel olarak tarihçiler ve diğer sosyal bilimler alanında çeşitli çalışmalar yürüten akademisyen ve uzmanlar arasında Ermeni tarihine dair ortak görüşler çok yüksek bir yüzdeliğe sahip değildir. Ermeni tarihinden söz eden ve hemen hepsi kiliseye bağlı olan ilk tarihçilerin birçoğu, Ermenilere yabancı olan milletlerdendir⁴ şeklinde bir ifade literatür taramaları yapıldıktan sonra pek de yabana atılacak bir durum sayılmaz.

Ermeniler, Anadolu'nun “yerli” ahalisi olmayıp buraya dışardan gelmişlerdir. Nerden ve nasıl geldikleri halen tartışılan Ermeniler, tarihte Kafkasya, Anadolu ve İran bölgelerinde dağınık bir şekilde yaşamışlardır. Bu dağınıklıkları nüfus oranlarına da yansımış ve hiçbir bölgede diğer halklara karşı çoğunluğu sağlayamamışlardır. Bu yüzden; tarihteki Ermenilerin, krallık veya prenslik adı altında meydana getirdikleri siyasal yapılanmalar her zaman “vassa” statüsünde kalmıştır⁵.

Genel ortak kanı Ermenilerin, Nordik ve Alpin ırkları karışımı bir halk topluluğu olduğu yönündedir. Yani Ermeniler, yerli ve göçmen Hint-Avrupalı unsurların karışımından meydana gelmişlerdir. M.Ö. VI. asırda Yunan kaynaklarında “Armen”, Fars kaynaklarında “Armina” adı ile zikredilmektedirler. Armen ve Armina kavramlarının dışında Ermeniler için kullanılan “Armania” kelimesi için Ermeni tarih yazarlarından Karakaşyan bu kullanımın eski Sami dilinden olduğunu ve “Ararat (Ağrı) memleketi”

4 Şenol, *1915 Ermeni Tehciri Sosyo-Ekonomik Boyutlarıyla*, 80.

5 Cafer Ulu, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeniler* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2012), 42.

manasına geldiğini ve bunun için İranlıların Ermenistan’a, burada yaşadıklarından bu adı verdiklerini ifade etmektedir⁶.

Ermeniler ve Hristiyanlık

Ermenilerin ilk Hristiyanlık devri, Arşaguniler Hanedanı’na mensup Kral Arşam’ın oğlu Kral Apkar’ın Hristiyanlığı kabul dönemidir. (MS 30) Ancak, Kral Apkar’ın vefatından sonra Ermeniler tekrar eski Ateşperestlik inancına geri dönmüşlerdir. Ermenilerin Hristiyanlığı kesin olarak kabul ettikleri tarih ise MS 301’dir ve Kral Dırtad’ın hükümdarlığı döneminde, Krikor Partev’in öncülüğünde gerçekleşmiştir. Başta kral olmak üzere devlet-ordu ve millet bütünlüğü içinde Hristiyanlığı topyekün kabul etmiş olan ilk millet, kesinlikle Ermeniler olmuştur. Aziz Krikor’un öncülüğünde Hristiyanlığı kabullenen Ermeniler, onun adını Lusavoriç (Aydınlatıcı) olarak değiştirmiştir. Bu sebeple, Uğapar Havariler Kilisesi olarak bilinen Ermen kilisesi, aynı zamanda Lusavoriçagan adıyla da anılır ki bu durum günümüze kadar varlığını sürdürmüştür⁷.

Osmanlı Ermenilerinin büyük çoğunluğu Gregoryen Ermeni Kilisesi’ne bağlı olmakla birlikte Katolik ve Protestan Ermeniler de mevcuttu. Osmanlı Devleti içerisindeki Ermeniler gerek misyonerlik faaliyetleri sonucu gerekse özellikle 19. Yüzyılda Avrupalı devletlerin vatandaşlarına sağlanan ticari ve ekonomik imtiyazlardan yararlanmak için gregoryen Kilisesi’nden ayrılp Protestan ve Katolik mezheplerine bağlanmaya başlamışlardır⁸.

Bununla birlikte birçok eserde Gregoryan tabiriyle anılmalarına rağmen bunun doğru bir tanımlama olmadığını belirten Levon Panos Dabağyan ‘Türkiye Ermenileri Tarihi’ isimli çalışmasında:

“Türkiye’de neşredilen başlıca ansiklopediler dahil, Ermeniler ile alakalı diğer ciddi kaynakların hemen birçoğunda Ermeni Kilisesi yanlış bilgilerle okuyuculara aktarılmaktadır. Mesela Ermenilerin mezhep adı çoğunlukla Gregoryan olarak geçer, dahası Ortodoks, Katolik ve protestan gibi değişik mezheplere vardırıan kaynaklar da mevcuttur. Halbuki gregoryan yakıştıması başta olmak üzere hemen hepsi yanlışdır gerçi Katolik ve protestan mezheplerine geçen ermeniler olmuştur ve hatta Bizans döneminde Ortodoks olanları da mevcuttur.

6 Şenol, 1915 Ermeni Tehciri Sosyo-Ekonomik Boyutlarıyla, 102.

7 Levon Panos Dabağyan, Türkiye Ermenileri Tarihi (İstanbul: Yedirenk Yayınları, 2017), 13.

8 Mahmut Niyazi Sezgin, Ermenilerde Din, Kimlik ve Devlet (Ankara: Platin Yayınları, 2005), 47.

Lakin mezkûr mezheplerin Kadim Ermeni Kilisesi ile hiçbir bağı yoktur sadece hristiynlığın birer koludur. Gregoryan tabirine gelince, bu isim bilhassa siyasi maksatlarla Rus Çar'ı tarafından, 1830'larda Rus Tebaası Ermenilere takılmış bir addır."

ifadelerine yer vermektedir⁹.

Osmanlı'da Millet-i Sadıka Olarak Ermeni Tebaası

Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan Ermeniler beş büyük gruba ayrılmıştı. Birinci sınıf hükümette ve sivil alanda etkili olanlardan oluşurken ikinci sınıfa dahil olanlar tüccar ve finans sektöründe çalışanlardan oluşmaktaydı. Üçüncü grup imparatorluk topraklarına yayılan köylü gruptan dördüncü grup ise genelde dağlık bölgeleri seçen biraz daha özerk yapıya meyilli Ermenilerden oluşmaktaydı son gruba dahil olanlar ise imparatorluk sınırları içinde maddi anlamda hiç de azımsanmayacak oranda varlı sahibi olan papazlar ve üst sınıf din adamlarıydı¹⁰. Ermeniler, uzun süre Osmanlı idaresinde bulunan farklı milletler arasında en rahat yaşayan toplumlardan biridir.

Ermenilere karşı oluşan güven duygusu sadece sarayda ve bürokrasi alanında gösterilmiş değildi. Özellikle Yunan isyanından sonra Osmanlı yönetiminde paşa rütbesine yükselen Ermeniler mevcuttur.

Daima ticaretle ve çeşitli zanaatlarla uğraşmış ve zenginleşmişlerdir. Bankerlik, kuyumculuk ve sarraflık yapmışlardır. Devlet zor duruma düştüğünde zaman zaman Galata Bankerleri olarak bilinen Ermeni, Yahudi veya diğer azınlıklardan oluşan bankerlerden borç paralar almıştı¹¹.

Askerlikten, kısmen de vergiden muaf tutulurken, ticaretle, zanaatta, çiftçilikte ve idari işlerde yükselme fırsatını elde etmişler ve devlete bağlı, milletle kaynaşmış ve anlaşılmış olduklarından dolayı haklı olarak "millet-i sadıka", "tebay-i sadıka" olarak kabul edilmişlerdir. Her çevrede Türkçe konuşan, ayinlerini bile Türkçe yapan bu topluluktan devlet kademelerinde önemli görevlere yükselenler, hatta Bayındırlık, Bahriye, Hariciye, Maliye¹² v.b kurumlarda yüksek mevkilerde amirlik yapan Ermenilere rastlamak

9 Dabağyan, 32.

10 Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Ermenileri Büyük Güçler Diplomasisinin Kurbanları*, Çev. A. Bireldinç (İstanbul: Remzi Kitapevi, 2009), 101.

11 Ali Arslan, Halil Bal ve Hasan Demirhan, *Tarihi ve Stratejik Boyutlarıyla Ermeni Meselesi* (İstanbul: İdil Yayıncılık, 2012), 25.

12 Şenol, *1915 Ermeni Tehciri Sosyo-Ekonomik Boyutlarıyla*, 44.

mümkündür. Ermenilere karşı oluşan güven duygusu sadece sarayda ve bürokrasi alanında gösterilmiş değildi. Özellikle Yunan isyanından sonra Osmanlı yönetiminde paşa rütbesine yükselen Ermeniler mevcuttur. Bunların en meşhuru Artin Dadyan Paşa (1830-1901)'dır. Vatan Paşa (1815-1879), Garabet Artin Davit Paşa (1816-1873), Agop Kazazyan Paşa (1833-1891) ise diğer önemli paşalardandır¹³. Türk halkı da Ermenilere güvenirdi. Örneğin, Kayseri ve yöresinde mal alımı satımı sırasında Türkler ile Ermeniler arasında senet alınıp verilmezdi. Birlikte yaşamak hayatın her alanında kendini gösterirdi. Türkler, Ermenilerin Paskalyalarını kutladıkları gibi Ermeniler de Türklerin kurban bayramlarında onlarla birlikte bu ritüele katılırdı¹⁴.

Özet olarak denilebilir ki Anadolu Selçuklu Devleti yönetiminden Osmanlı İmparatorluğu yönetimine geçinceye kadar, diğer Müslüman olmayan toplumlar gibi Ermeniler de daha çok özgürlük ve özerkliğe kavuşmuşlardır. İslam Hukuku'nun kesin hükümleri altında bir azınlık grubu, fakat birçok haklara sahip tebaa olarak yaşamışlardır. O kadar ki bu hak ve özgürlük on dördüncü yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda taht kavgalarına karışacak kadar genişlemiştir¹⁵.

Misyonerlerin Osmanlı Topraklarına Gelişi ve Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nde XIX. Yüzyılda başlayan bağımsızlık hareketleri içinde misyonerlerin ayrı bir yeri vardır. Hem Yunan hem Sırp hem Bulgar hem de Ermeni bağımsızlık hareketlerinde bu misyonerlerin nasıl etkili olduklarını gösteren birçok çalışma vardır¹⁶. Osmanlı'da yaşayan Müslümanları dinlerinden döndürememişlerse de misyonerler, özellikle yukarda sıralanan azınlıkların ayaklanmalarında, milliyetçi bir ruh kazanıp isyan çıkarmalarında kendi pencerelerinden bakıldığından uluslararası başarılar elde etmişlerdir. Bir yandan kilise ve din adamlarının, diğer yandan batılı devletlerin çıkar politikaları gereği altyapıyı hazırlamalarıyla birlikte komiteler aracılığıyla faaliyete geçirilerek, isyanlar dönemi başlamıştır. Bu isyanların en önemlileri; Anavatan Müdafileri Olayı, Musa Bey Olayı, Erzurum İsyanı, Kumkapı Nümayişi, Merzifon, Kayseri, Yozgat Olayları, Sasun İsyanı, Zeytin İsyanı,

13 Arslan, Bal ve Demirhan, *Tarihi ve Stratejik Boyutlarıyla Ermeni Meselesi*, 33.

14 Dilşen İnce Erdoğan, "Ortak Yaşamdan Çatışmaya Türkler ve Ermeniler: Van Yetimhanesi Örneği (1896-1897)" içinde *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler* (Cilt 2) (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2007): 62.

15 Yavuz Ercan, *Toplu Eserler- I Ermeniler ile İlgili Araştırmalar* (Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2006), 38.

16 Haluk Selvi, "Amerikalı Misyoner George P. Knapp ve Bitlis'te Ermeni Olayları," içinde *Ermeni Ayaklanmaları* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2014), 205.

Sivas İsyanı, Babıali İsyanı, Trabzon İsyanı, Elazığ İsyanı, Osmanlı Bankası Baskını, Yıldız Suikasti ve Adana İsyanlarıdır.¹⁷

Osmanlı topraklarına ilk ayak basan misyoner 1815 yılında Mısır'a gönderilen İngiliz Church of Missonary Society'e bağlı bir papazdır. Bu tarihten birkaç yıl sonra Osmanlı topraklarına yerleşen Amerikan misyonerleri zaman içinde arkalarına Amerika'nın askeri gücünü de alarak, kendilerinden rahatsız olduğu ya da ülke topraklarını terk etmeleri istendiği zamanlarda bile bulundukları yerlerden ayrılmamak için direnç göstererek kapitüler hakların da sağladığı ayrıcalıklarla misyonlarını devam ettirmişlerdir. Bu minvalde misyonerler bilerek ya da bilmeyerek bulundukları ülkelerde Amerika'nın siyasi ve ticari emellerine hizmet etmişlerdir¹⁸.

Osmanlı Devleti'ni kendi emelleri doğrultusunda, parçalamak isteyen Emperyalist Avrupa devletleri, misyonerleri, siyasi ve askeri güçleri gibi her türlü imkânı kullanarak azınlık milliyetçiliği temelinde hareket ederek emellerine yaklaştırmaya başlamıştı. Bunun ilk göstergesi olarak Balkanlardan başlayan bağımsızlık hareketleri göz önünde tutulduğunda, Sırp isyanı, Mora isyanı ve bunların ardından Doğu Anadolu'da Ermeni meselesinin ilk kıvılcımlarının belirmesi yönündeki kronoloji dikkat çekici ve hızlı bir seyir takip eder¹⁹.

İngiliz yazarlarından William St. Claire'in görüşünce, dünyanın 'teknolojik açıdan geri kalmış bölgelerine' 19. yüzyılda misyonerlerin gönderilmesi Avrupa'nın gittikçe artan güç ve küstahlığının belirtilerinden biriydi. Ona göre misyonerler, 'kültür emperyalizminin saldırgan süvarileri idi'. Bu 'dar görüşlü ve tahammül edilmez (fanatik) adamlar, dünyanın her yerinde ilkel ve basit basit toplumların yok edilmesinde rol oynayacaklardı'. Osmanlı topraklarına gelen bu fanatiklerin ilkleri ise 'Britanya ve Yabancı İncil Derneği'nin üyeleriydiler ve bu dernek 1804'de kurulduktan sonra, İzmir'den başlayarak iç bölgelere İnciller göndermeye başlamıştı²⁰.

Osmanlı Devleti'ndeki Hristiyan azınlıkların koruyucu ve savunucuları rolüne bürünmüş olan misyonerler, koruduklarını iddia ettikleri kişilere sözde koruma sağlamak için güçlü devletleri duruma müdahale etmeye çağırılmış ve böylece

17 Ağırtaş, "Ermeni Meselesi (1918-1923)," 32.

18 İsmail Köse, "ABD'li Misyonerlerin Osmanlı Topraklarındaki Faaliyetleri," içinde *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, M. M. Hülal, M. Şaşmaz, İ. Atnur, T. Karaca, M. Çolak, & R. Karacakaya, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004), 154.

19 Hasan Babacan, *Ermeni Sorunu Üzerine Makaleler* (Afyon: Atay Basımevi, 2007), 33.

20 Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 50.

kimi diplomatik olaylara neden olmuşlardır. Bu misyonerler ve ‘din adamları’, dünyanın hiçbir yerinde, Osmanlı devletinde yaptıkları gibi, emperyalistlerin amaçlarına bu biçimde hizmet etmemişlerdir. Bir süre sonra, Türk-Ermeni çatışmaları sırasında yine bu misyonerler, kendi yöntemlerine tek yanlı raporlar sunarak Ermeni isyancıların kötü eylemelerini kolaylaştırmışlardı. Kimileri kitap ve broşürlerde yayımlanmış bu raporla, sözde ‘Ermeni sorunu’ tek yanlı olarak tüm dünyaya yaymıştı. Tüm dünya ve özellikle ABD ve İngiltere kamuoyu Türkiye’deki durum hakkında misyonerlerden bilgi sağlıyor ve Türkleri onların gözüyle görüyorlardı²¹. Diğer taraftan Hristiyan yazarların kendilerinin de itiraf ettikleri gibi Osmanlı hükümeti, sivil yasalarla idare ediliyordu, hatta 1912 yılında Balkan Savaşı sırasında düşmana yardımcı olan, onların tarafında Türklere karşı savaşan Ermenileri bile affetmişti. Ermeni milletinden olan araştırmacı Mıgiran Boyacıyan ki, tüm bunlara rağmen, Osmanlı Devleti’nin adaleti sayesinde bu halkın (Ermenilerin) mutlu yaşadıklarını vurguluyordu²².

Ermeni Toplumu ve Batılı Misyonerlerin İlişkileri Üzerine

Misyonerler, Ermeniler arasında çalışırken ilk yıllarda Protestanlığı ön plana çıkarmadılar. Bundan dolayı da Ermeniler, Protestan misyonerlere yardımcı olup kiliselerini misyonerlere açtılar. Onların bu davranışını misyonerler, Gregoryenlerin Protestanlığa olan ilgisi olarak değerlendirdiler²³. Diğer taraftan uluslararası politikanın bir vasıtası olması dolayısıyla Ermeni Kilisesi ilk önce Rusya daha sonra da İngiltere, Fransa ve ABD tarafından kullanılması Ermeniler için büyük bir fırsat ve şans olarak ortaya çıkmıştı. Daha XIX. yüzyılın başlarında, Rusya, bölgedeki Ermenileri kontrol altına almak için onları tek bir çatı altında toplamaya başlamıştı. Ayrıca bölgedeki diğer Hristiyanlar da Ermeni Kilisesine bağlanmıştı.²⁴ Ermeni kilisesi, Ermenilerin büyük güçlerin tebaası olarak yaşadıkları uzun tarih boyunca, milli ruhun ayakta kalmasını sağlayan belki de en önemli faktör olmuştur. Bu özelliği, kiliseyi, 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren Ermeni milliyetçiliğinin en önemli araçlarından biri olarak ortaya çıkarmıştır. 19.

21 Sonyel, *Osmanlı Devleti’nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*, 52.

22 Tenzile Rüstemhanlı, *Ermeni Mezalimi Türk-Müslüman Soykırımı* (İstanbul: Karakutu Yayınları, 2009), 94.

23 Mustafa Çabuk, “1875-1925 Yılları Arasında Adana, Antakya, Antep, Maraş ve Mersin Bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları. Kahramanmaraş” (Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2013).

24 Ali Arslan, “Büyük Güçlerin Ermeni Kilisesine Nüfuzu,” içinde *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, M. M. Hülagü, M. Şaşmaz, İ. Atmur, T. Karaca, M. Çolak, & R. Karacakaya (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 16.

yüzyıl Ermeni milliyetçiliğinin ortaya çıkışında özellikle İstanbul, St. Petersburg ve Nor Nahçıvan kiliseleri çok önemli roller oynamıştır.²⁵

Kendi sınırları içindeki dini/etnik azınlıkları ve kendisine uzak coğrafyaları birer “sorun” olarak tanımlamak, dünyayı tanımak veya anlamak için değil, daha kolay yönetmek ve daha verimli sömürmek için kategorize eden monist, emperyal ve aynı zamanda parçalayıcı ve indirgeyici olan Batı aklının kadim bir geleneğidir. Batı bu geleneği, müdahale ettiği her coğrafya parçasına taşımış ve modernleşme adı altında aslında Batılılaşmaya çalışan hiçbir toplum bu hastalıktan kendini kurtaramamıştır. Bunun en trajik sonuçlarını Osmanlı modernleşmesi üretmiştir. İmparatorluğun klasik döneminde hakları ve sorumlulukları net olarak belirlenmiş saygıdeğer “milletler” olarak kabul edilen gayrimüslim unsurlar Batılılaşma döneminde, Batı’nın hem Osmanlı sistemi hem de söz konusu topluluklar üzerindeki ifsat edici etkisiyle de birer sorun olarak algılanmaya ve adlandırılmaya başlanmışlardır. Bundan dolayıdır ki “Ermeni milleti” kavramı, XIX. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren yerini “Ermeni Galesi”, “Ermeni Meselesi” ve “Ermeni Sorunu” gibi yeni kavramlara bırakmıştır.²⁶

Ermenilerin Kurdukları Örgütler, Amaçları ve Faaliyetleri

Daha önceleri de Anadolu’da Ermeniler tarafından kurulmuş bazı teşkilatlar vardı. Bu cemiyetlerin önceleri yardım ve dayanışma birlikleri görünmelerine rağmen, daha sonraları komiteciliğe yöneldikleri görülmektedir. Kilikya’yı yükseltmek için kurulmuş olan “Hayırseveler Cemiyeti” ve “Fedakarlar Cemiyeti” bunların ilkleridir. 1860’larda Güney bölgesinde yapılan bu çalışmaları on yıl kadar; Van’da “Araratlı”, Muş’ta “Mektep Sevenler”, “Şarklı” ve “Kilikya” cemiyetleri takip etmiş daha sonra bahse konu olan bu cemiyet ve dernekler “Ermeni Müttehid Cemiyeti” adı altında birleşmişlerdir.²⁷

Ermenilerin kurdukları örgütlerin başında Hınçak, Taşnak ve Emga gibi oluşumlar gelmektedir. Osmanlı’nın birçok değişik bölgesinde bu örgütler teşkilatlanmakla birlikte kuruluşları yurtdışında olmuştur. Mesela Taşanksütyun 1890’lı yıllarda Tiflis’te, Hınçak ise bundan kısa süre önce İsviçre’de kurulmuştur. Bu şekilde dış kaynaklı olup içeride de örgütlenen söz konusu örgütlerin nihai hedefleri bağımsız bir Ermenistan kurmaktır. Bu

²⁵ Sezgin, *Ermenilerde Din, Kimlik ve Devlet*, 67.

²⁶ Nihat Karademir, *Korku ve Umut II. Abdulhamit Dönemi Kürt-Ermeni İlişkileri* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2015), 167.

²⁷ Cemal Anadol ve Nazile Abbashlı, *Gizli Belgelerde Ermeni Terörü ve Basın-Yayın Organlarında 100 Soruda Ermeni Meselesi* (İstanbul: Kuvayi Milliye Yayınları, 2000), 25.

komitelerin esas amacı bir ihtilal çıkararak büyük devletlerin müdahalesini temin etmek ve bu sayede önce özerklik sonra da bağımsızlık sağlamaktır. Bütün takip edilmek istenen yol budur. Çünkü bunun örnekleri daha önce Yunanlılar ve Bulgarlar tarafından yapılmıştır. Onlarda böyle olaylar çıkarmış ihtilaller yapmışlardır. Osmanlı Devleti bu isyanları bastırınca büyük katliamlar yapıyor diye propaganda yapmışlar ve Avrupa’da bu yöntemle kamuoyu oluşturarak büyük devletlerin müdahalesini sağlamışlardır.²⁸

İhtilalci Ermeni örgütler, terör faaliyetlerini Müslüman halkla birlikte, komitecilere yardım etmeyen kendi soydaşları ve dindaşları olan Ermenilere karşı da yürütmüşlerdir. Mesela; Avukat Haçık, Gedikpaşa Kilisesi Başpapazı Dacad Vartabet, tüccar Karagözyan, kandilci Onnik, Apik Uncuyan, polis Markar, Meclis-i Ruhani üyesi Mampre Vartabet, Hacı Dikran, Mıgırdıç Tütüncüyan sokaklarda katledilenlerden bir kısmıdır. Bu saldırılar o kadar ileri bir boyuta vardı ki, nihayet İstanbul’daki Ermeni Patriği Aşıkyan da komitecilerin suikastına maruz kaldı.²⁹

Ermeniler tarafından kurulan örgütlenmeler ve çeteleşmeye giden süreç çoğu zaman artık geri dönüşü olmayan sonuçlar doğurmuştur. O güne dair General Mayewski şu açıklamalarda bulunmuştur:

“ Ermeni çeteleri kimlerdir? Diye sorduğu soruya yine kendi cevap verir: “ Ermeni çetelerini, Ermenilerin yaşadıkları yerlere bağımsızlık veya özerklik getirmeye çalışan veya dinlerini savunanlar olduğunu sanmayınız. Bunların çoğu bir şey bilmeyen şehirli gençler olup ancak ünlü komite elebaşlarının parlak sözleriyle alevlenen fakat en ufak sorunu çözmekten yoksun cahillerdir; çünkü hareketleriyle Ermenileri felakete sürüklemişlerdir. 1895-1896 yıllarında bunlar Müslümanlarla Ermenileri arasında öyle bir açmışlardır ki bu düşmanlık hiçbir şekilde zamanda giderilemez.”³⁰

Hınçak Komitesi

Hınçak, çan sesi, çan, çingirak manasında olup Portakalyan ve gazetesi *Armenia* desteğinde 1887 yılında İsviçre’de Armeni gazetesi yazarlarından Avedis Nazarbekyan ve eşiyle birlikte Kafkasyalı bir grup öğrenci tarafından kurulmuştu. Kurucularından hiçbirinin Osmanlı Devleti’ne ayak basmadıkları

28 Arslan, Bal ve Demirhan, H. *Tarihi ve Stratejik Boyutlarıyla Ermeni Meselesi*, 114.

29 Ulu, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Ermeniler*, 58.

30 Yunus Emre Deli, *Kafası Karışanlar İçin Ermeni Meselesi* (İstanbul: Divan Kitap, 2015), 83.

bu komite, Karl Marx'ın prensipleri doğrultusunda faaliyet göstermiş ve idarecileriyle üyelerinin büyük bir kısmını Rusyalı Ermeniler teşkil etmiştir.³¹ Louise Nalbandian, Hınçak Komitesini şöyle anlatıyor:

“(Ermeni) Halkın(ın) duygularını harekete geçirmek için tahrik ve teröre ihtiyaç vardı. Halk, düşmanlarına karşı kışkırtılacak ve aynı düşmanın misilleme faaliyetinden yararlanılacaktı. Terör; halkı korumak ve Hınçak programına güven duymasını sağlamak için bir yöntem olarak kullanılacaktı...”³²

Bu ifadelerin ardında Nalbandian cümlelerine şu şekilde devam etmektedir:

“Parti, Osmanlı hükümeti’ni terörize etmek, onun saygınlığını aşağılamak ve devleti yıkmak amacı güdüyordu. Hınçaklar ayrıca, türk hükümeti için çalışan ve kendileri için oldukça tehlikeli sayılan Ermeni ve türk öğeleri ortadan kaldırmayı ve bütün casusuları ve bilgi sağlamayanları yok etmeyi hedefliyordu. Bu gibi terör hareketlerini gerçekleştirmeye yardımcı olmak üzere parti, terör hareketlerinde bulunacak özel bir bölüm kurmuştur. Hedefe varmak üzere genel bir isyan hareketinin başlatılması için en uygun zaman Türkiye’nin savaşa girdiği andı³³. ”

Cumhuriyet gazetesinin, 31 Birinciteşrin 1935 tarihli haberine göre, Ermeni Hınçak Partisi, Amerika’nın Pravedens şehrinde 9. Kongresini yaparak kendi kendini feshetmeye karar vermiştir. Her ne kadar Hınçak Partisi böyle bir karar aldığını duyurmuş olsa da daha sonraki yıllarda partinin terör faaliyetlerine devam ettiği görülmüştür.³⁴

Taşnak Komitesi

Krisdapor Mikaelyan ve arkadaşları, Kafkasya’da 1890’da Ermeni İhtilal Cemiyetleri Birliğini meydana getirdiler. Başlangıçta; Taşnaksutyun’un propaganda merkezi Paris’ti. Burada Pierre Geillard başkanlığında “Pro-Armenia” isimli bir gazete çıkarılıyor, bütün taraftarları bu gazete etrafında

31 Recep Karacakaya, *Ermeni Meselesi Kronoloji ve Kaynakça* (İstanbul: Bilimevi Basın Yayın, 2005), 112.

32 Gürbüz Evren, *Sömürgecilik Tarihi Işığında Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları* (Ankara: Ümit Yayıncılık, 2002), 57.

33 Abdulkadir Gül ve Ali Rıza Özdemir, A. *Dersimliler Ermeni mi?* (İstanbul: Alem Yayıncılık, 2014), 40.

34 Ulu, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Ermeniler*, 256.

toplanıyordu. Diğer taraftan; Truşak, Haraç, Alik, Hayrenik ve Razmik gibi komite gazeteleri de Avrupa kamuoyunu hazırlıyordu.³⁵ 1890'da ortaya çıkan bu partinin programı, isyan yoluyla hedefe ulaşmak için ihtilalci gruplar yetiştirmeyi esas almaktır. Parti bir de teşkilat talimatnamesi yapıyor ve bununla doğu ve batı olarak iki büro kuruyordu. Doğu bürosu, Giresun, Harput, Diyarbakir hattının doğusu ile Kafkaslar, Rusya ve İran'ı; batı bürosu ise

Giresun ve Diyarbakir hattının batısı ile Balkanları, Amerika, mısır ve diğer yabancı ülkeleri içine alıyor ve bu büroların çalışma sistemlerini düzenliyordu.³⁶ Taşnak komitesi hakkında K.S. Papazian şu ifadeleri kullanmıştır:

Ermeni meselesi, ilk olarak 1815 yılında Viyana kongresinde "Doğu Sorunu- Şark Meselesi" başlığıyla gündeme gelmiştir. Kongrede Hristiyan Avrupa, Osmanlı Devleti'ni kendi çıkarlarına uygun biçimde ortadan kaldırma düşüncesini gündeme getirmiştir.

"Komitenin programı isyan yoluyla Türkiye Ermenistan'ına siyasi ve ekonomik özgürlük sağlamaktı... komitenin 1892 yılında yapılan Genel Kurulunda kararlaştırılan programın 8. Metodu Hükümet yöneticilerini ve hainleri terörlize etmek, 11. metodu ise Hükümet kuruluşlarını tahrip etmek ve yağmalamaktı³⁷."

Ermeni Meselesi (Şark Meselesi) ve Misyonerler

Şark Meselesi, Türklerin Anadolu coğrafyasını Türkiye haline getirmeye başladıkları tarihlerde ortaya çıkmış, 1815 Viyana Konferansı'nda da yine bizzat Batılılar tarafından ismi konulmuştur. İsminden anlaşıldığı gibi, Şark Meselesi Turk Milletinin meselesi değildir. Turk Milletine ve devletlerine (Selçuklu, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti) karşı Batılılar ve son yüzyıllarda da Rusya tarafından takip edilen, temelinde Batı emperyalizminin, Turk düşmanlığının yattığı politikasının ismidir.³⁸

Ermeni meselesi, ilk olarak 1815 yılında Viyana kongresinde "Doğu Sorunu-Şark Meselesi" başlığıyla gündeme gelmiştir. Kongrede Hristiyan Avrupa, Osmanlı Devleti'ni kendi çıkarlarına uygun biçimde ortadan kaldırma

35 Cemal Anadol, *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2002), 69.

36 Karacakaya, *Ermeni Meselesi Kronoloji ve Kaynakça*, 134.

37 Evren, *Sömürgecilik Tarihi Işığında Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları*, 66.

38 Ramazan Tosun, "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti," *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, no. 14 (2003): 145.

düşüncesini gündeme getirmiştir.³⁹ Ermeni Meselesi’ni Şark Meselesi’nin bir parçası olarak değerlendirip hareket eden batılı güçler, dört bir yandan misyonerlerini onlar üzerine gönderiyorlardı. Ancak bu misyonerlerin her biri Ortodoks olan Ermenileri kendi mezheplerine çekme gayreti içindeydiler.⁴⁰ Ermeni isyanlarının çıkışında etkili olan ve görünmeyen tehlike olarak karşımıza çıkan misyoner faaliyetler Osmanlı topraklarında XIX. Yüzyılda en parlak dönemini yaşadı. İmparatorlukta XIV. Yüzyıldan itibaren Fransa’nın himayesinde Katolik misyonerlerin faaliyet gösterdikleri, onları Ortodoks ve Protestan misyonerlerin izledikleri bilinmektedir.⁴¹ Hristiyan Avrupa, Şark meselesinde Osmanlı Ermenilerini kullanmak için bu toplumun bir kısmını Katolik mezhebine çekti. Daha sonra bunları Batı kapitalizminin Osmanlı ülkesindeki simsarları haline getirerek hem gregoryen Ermeni toplumu hem de devlet içerisinde huzursuzluk çıkarttılar. Bu bağlamda Osmanlı Devleti üzerinde emperyalist emelleri olan diğer ülkeler de Fransa gibi Ermeni toplumu üzerinde yoğunlaşarak kendi mezheplerine çekme gayretine yöneldiler⁴². Raymond H. Kevorkian isimli ermeni asıllı araştırmacı- yazar ortaya koyduğu eserinde o yıllara ait olduğunu ileri sürdüğü günlük ve mektuplarda ifade edilen Anadolu’nun çeşitli illerinde faaliyet gösteren batılı misyonerler hakkında:

“... Malatya’ya geldikleri zaman, şehirde zaten iki misyoner kurumları vardı: Orada bir misyonu ve bir okulu yöneten Fransız Kapusenler ve rahibe olarak orada 1906’dan beri çalışan, Ermeniler tarafından Mayrig “Ana” diye adlandırılan, Danimarkalı Jensine Christine Petersen Oerts Peters (1880-c.1960). O dönemde, orada zaten pastör Dırtad Tamrazyan tarafından yönetilen, küçük bir Ermeni Protestan cemaati bulunuyordu. Bununla beraber yetkililer Jensine Petersen’in misyonerlik yapmasını yasaklamışlardı; buna rağmen kendisi, Malatya Belediye Başkanı Mustafa Ağa’ya dahil olmak üzere, gizli bir şekilde İncil’i dağıtmaya devam etti.”

ifadelerine yer vermiştir⁴³. Zira ismi geçen bu şahıs Osmanlı yönetimi tarafından sadece anaokulunu yönetmek için izin verilen bir kişiydi.

39 Ulu, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Ermeniler*, 289.

40 Babacan, *Ermeni Sorunu Üzerine Makaleler*, 47.

41 Erdoğan, “Ortak Yaşamdan Çatışmaya Türkler ve Ermeniler: Van Yetimhanesi Örneği (1896-1897),” 105.

42 Kamil Necdet Ar, *Türk-Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Meselesi (1918-1923)* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2011), 102.

43 Raymond H. Kevorkian, *Soykırımın İkinci Safhası*, Çev.N. Tateosyan, (İstanbul: Belge Yayınları, 2011), 112.

Ermeni meselesi, kendi içinde yaşamakta olduğu iç gerginlikler ve sınırları içindeki Ermeniler ‘in de benzer politik taleplerde bulunabileceği riskinden dolayı Rusya’nın çekilmesinden sonra Batı’nın devreye girmesiyle her boyutuyla uluslararası bir sorun olarak gelişmeye başlamıştır. Başını İngiliz diplomatların ve ABD’li misyonerlerin çektiği Batılı aktörler Fransız Devrimi’nin ideolojisini ve Amerikan yaşam tarzını okullarında ve kiliselerinde ağırladıkları Ermenilere yeni ulusal idealler olarak benimsetmişlerdir. Öyle ki bir süre sonra Protestan olmak ve siyasi özerklik talep etmek Ermeniler arasında karşı konulmaz bir modaya dönüşünce, geleneksel Ermeni kilisesi de otoritesini korumak için bu yönde bir değişim yaşamak zorunda kalmış ve bu ideolojiye teslim olmuştur⁴⁴.

Misyonerler her fırsatta Osmanlı idaresine olan sadakatlerinden bahsetseler de eylemlerinde bunun tam aksini ispatlayacak girişimlerde bulunmuşlardır. Misyonerlerin faaliyetlerine izin vererek Osmanlı Devleti bilerek ya da bilmeyerek sonunu getirecek, kendine muhalif vatandaşlar yetiştirerek iç depremlerin şiddetini artıracak eylemleri peşinen kabul etmişti. Bu öngörüsüzlük ve akıl tutulmasının bedelini de hem koca imparatorluk hem de arkada kalan Türk nesli ağır bir fatura ile ödedi ve halen ödemeye devam etmektedir⁴⁵.

Osmanlı döneminde Ermenilere yönelik yapılan din alanındaki çalışmalarda misyonerler başrol oynamıştır. Dönem dönem Ermeniler Rusya, İngiltere, Fransa, ABD, İtalya ve Almanya gibi devletlerin etkileri altına girme eğiliminde bulunmuşlardır⁴⁶. Misyonerler sadece bölgedeki iç çatışmayı körüklememişlerdir, ayrıca bu çatışmanın sebeplerini ve sonuçlarını tahrif edip Batı’ya taşıyarak Ermeniler’in Kürtlerle ve devletle yaşadıkları sorunlarda Batı kamuoyunda Ermeniler lehine bir kanaat oluşmasında da önemli bir rol oynamışlardır. Bu dini gruplar Ermeniler’in yurtdışındaki örgütlenmelerine yardım etmiş ve Batıda Ermeniler lehine güçlü bir propagandaya da girişmişlerdir. Bu dönemde bölgede bulunan misyonerler tarafından hazırlanan yayınlar Batılı ülkelerde etkileri halen hissedilmekte olan Ermeni yanlısı peşin fikirli toplumsal algının oluşmasına büyük katkı sağlamıştır. Bu raporlar ayrıca ilgili devletler tarafından kendi iç kamuoylarını bölgede uyguladıkları müdahaleci/emperyalist politikanın meşruluğu konusunda ikna etmek için bir manipülasyon aracı olarak kullanmıştır⁴⁷. Bilindiği üzere misyonerler genel olarak sabırlı, çalışkan, feragat sahibi, sır saklamasını bilen kimseler olmak

44 Karademir, *Korku ve Umut II. Abdulhamit Dönemi Kürt-Ermeni İlişkileri*, 174.

45 Köse, “ABD’li Misyonerlerin Osmanlı Topraklarındaki Faaliyetleri,” 177.

46 Ulu, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Ermeniler*, 121.

47 Karademir, *Korku ve Umut II. Abdulhamit Dönemi Kürt-Ermeni İlişkileri*, 65.

gibi çok yönlü hususiyetlere sahip olmuşlardır. Misyonerlik her ne kadar dinî bir mana taşımışsa da misyoner faaliyetleri sadece dinî esaslar çerçevesinde yapılmakla sınırlı kalmamış, yapılan faaliyetler siyasî, iktisadî, içtimâî ve idarî alanlardaki her türlü çalışmaya kapsayacak şekilde oldukça geniş ve çok farklı amaçlara yönelik olarak yürütülmüştür. Hatta gerektiğinde, Roma İmparatorluğu yahut Osmanlı Devleti tarihinde yaşanan bir dizi örnekte olduğu gibi, kurulu düzeni değiştirmeye veya yıkmaya yönelik isyan ve ayaklanmalara rehberlik etmeğe kadar uzanmıştır⁴⁸.

Ermeni Meselesi Bağlamında Batılı Devletlerin Konuya Yaklaşımı ve Politikaları

Bir imparatorluk veya devlet içindeki azınlıkların ayaklanmaları, ayaklanmayı sürdürmeleri, bağımsızlıklarını kazanmaları, o ülkedeki istikrarsızlıkların, iç karışıklıkların devamı genellikle dış destekle mümkündür. İçerde sürekli karışıklıklar olsa da dışardan desteklenmezse ayaklanma zor olur, olsa da başarıya ulaşamaz. Devlet içerde çok güçlü ise, dışardan gelen kışkırtmaları kolayca püskürtür⁴⁹. Ama bunun aksi bir durum oluşmuşsa ayaklanmalar artar ve devlet gittikçe zayıflar. Osmanlı idaresi altındaki Ermeni meselesi olarak bildiğimiz dış mihraklı olaylar silsilesi de tarif edilen ikinci gruba dahil edilir. Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılması döneminde ortaya çıkan Ermeni Sorunu’nun sorumluluğu Türkiye Cumhuriyeti’ne ait olmayacağı gibi, Osmanlı İmparatorluğu’na da ait değildir. Bu sorumluluğu o dönemin büyük devletleri olan Rusya, Amerika, İngiltere ve Fransa ile Ermenilerin⁵⁰ kendi aralarındaki sosyopolitik, sosyokültürel, sosyoekonomik ilişkilerinin tarihsel sürecinde aramak gerekir.

1860’lara kadar gerek Batılı devletlerle yapılan antlaşmalarda gerekse İmparatorluğun iç hukukunda Ermenilere ilişkin düzenlemeler yoktu. 1862 yılında onaylanan Ermeni Ulusal Tüzüğü (Ermeni Millet Nizamnamesi); Fransa’nın Katoliklerin, İngiltere’nin Protestanların, Rusya’nın Ortodoksların sözde savunuculuğu ve hamiliğini yapma girişimleri üzerine bu mezheplerin dışında kalan ve en geniş grubu oluşturan Gregoriyen Ermeniler için Osmanlı Devleti tarafından oluşumuna izin verilen bir tasarıdır. 1870’ten sonra ise “Hristiyan Uyruklar” deyimi kalkmış, “Ermeni Sorunu” gündeme getirilmiştir⁵¹.

48 M. Metin Hülâgü, “Osmanlı’dan Cumhuriyete Misyoner, Ermeni, Terör ve Amerika Dörtgeninde Türkiye,” *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, no.10 (2001): 431.

49 Hasan Kundakçı, *Emperyalizmin Maşası Ermeniler*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2006), 54.

50 Ercan, *Toplu Eserler- I Ermeniler ile İlgili Araştırmalar*, 32.

51 Ar, *Türk-Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Meselesi (1918-1923)*, 102.

Aslında Ermeni meselesi, Şark Meselesinin bir parçasını oluşturmaktadır. Şark Meselesinin, aktörleri olan emperyalist büyük Avrupa devletleri, çıkarları doğrultusunda Osmanlı Devleti'ni parçalamak için özellikle gayri Müslim tebaa arasında başlayan milliyetçilik ve ayrılık hareketlerini hararetle desteklemişleridir⁵². Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan kurmayı hedefleyen Avrupa devletleri, Ermenilerin dini ve millî duygularını sömürerek, onların komiteler, dernekler, yardım kuruluşları ve kiliselerde örgütlenmelerini ve silahlanmalarını sağlamış ardından da isyanlar çıkarmaları yönünde teşvik ederek, Osmanlı devletini köşeye sıkıştırmaya başlamışlardır⁵³. Aslında belirtilen tarihlerde batılı ülkelerin hepsinin de Osmanlı ülkesindeki Ermenilere sahip çıkmalarının nedeni olarak insan hakları, özgürlükler ve dini sebepler gösterilmektedir. Bunun bir aldatmaca olduğuna şüphe yoktur. Çünkü bu devletlerin hiçbirisinin gerek Amerika'nın kendi bulunduğu kıtada, gerek İngiltere'nin Hindistan ve Uzak Doğu'da, gerek Fransa'nın Afrika ve Orta Doğu'da, gerekse de Rusya'nın Asya ve Kafkaslarda hiç de insan haklarına, özgürlüklerine ve dinî azınlıklara veya büyük etnik gruplara anlayış gösterdiği söylenemez. Bu manada Osmanlı Devleti'nin hak etmedikleri şekilde suçlamaları, iç dünyalarındaki hesaplaşmanın⁵⁴ tezahürüdür. Batılı devletler Osmanlı topraklarında istihbarî çalışmalarında özellikle Ermeni ve Rum vatandaşlardan sıkça faydalanmışlardır. FO 371/6506/E 2530 sayılı İngiliz belgesine göre, 1 ve 6 Haziran 1920 tarihleri arasında, Basın Sansür Dairesi ve İngiliz yüksek Komiserliği'nin Ermeni-Rum bölümünde şu çevirmenler çalıştırılmaktaydı: P. Mağakyan, S. Takvoryan, A. Karagözyan, M. Pilavcıyan⁵⁵.

Tercümanlık hizmetlerinin yanı sıra bazı Ermeniler İngiliz hükûmetine ajanlık yaparak gizli kalması gereken bilgileri başta İngiltere olmak üzere diğer batılı devletlere sızdırmaktaydı. Diran Yaçibekyan adlı Türkiyeli bir Ermeni, 11 Mayıs 1921'de, Paris'ten, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na bir yazı gönderiyor; eskiden İstanbul'daki Posta Dairesi'nde çalıştığını İngiltere'yi ikinci yurt olarak tanıdığı için, savaş günlerinde yine başkentteki Whittall ve Şirketi Ltd. adlı firmada çalışan Nerses Noradungyan adlı başka bir Ermeni aracılığıyla, İngiltere'ye istihbarat sahasında değerli hizmetlerde bulunduğunu iddia ediyor, şöyle diyordu:

52 Abdurrahman Çaycı, *Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2013), 15.

53 Evren, *Sömürgecilik Tarihi Işığında Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları*, 114.

54 İsmail Mangaltepe, "Ermenilere Yönelik Destek Faaliyetleri," içinde *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, M. M. Hülagü, M. Şaşmaz, İ. Atınur, T. Karaca, M. Çolak, & R. Karacakaya Cilt 10 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 36.

55 Salahi R. Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumları Yayınları, 2013), 39.

“ tüm savaş döneminde, Britanya’ya oldukça sadık kaldım ve özellikle türkiye’nin savaş ilan ettiği güne kadar olan ilk dönemde bağlılık gösterdim. Savaşın sonucu olarak büsbütün mahvolmuş bir durumdayım. Fransa’da her çeşit yaşam kazancından yoksun ve çaresiz bir durumdayım⁵⁶. ”

Konunun detaylı bir şekilde incelenmesi açısından batılı devletler olarak adlandırdığımız ülkelerin isim isim ifade edilerek politikalarını açıklamak faydalı olacaktır.

Ermeni Meselesinde Amerika Politikaları ve Müdahaleleri

Amerikalı misyonerlerin, Osmanlı coğrafyasında 1820’li yıllardan başlayan ve Birinci Dünya Savaşı’nın çıkış tarihine kadar uzanan süreçteki etkin faaliyet ve çalışmalarının odağını Osmanlı Ermenileri oluşturmuştur. Bunun Osmanlı toplum düzeni ve toprak bütünlüğü üzerindeki yansıması ise olumsuz gelişmiştir. Misyoner kökenli yazarlar, Osmanlı Ermenilerine yönelik çalışmaların siyasi ve devrimci fikirleri bu topluma aşılacak gibi bir hedefinin olmadığını belirterek misyoner faaliyetlerini masum gösterme çabası içine girmelerine karşın, bu faaliyetlerin Osmanlı toplumunu ayrıştırıcı bir etkide bulunduğu açıklık kazanmıştır⁵⁷.

Ermeni meselesinin Amerika’ya taşınmasında misyonerlerin rolü büyüktür. Amerikalı misyonerler Osmanlı İmparatorluğu’na, Müslümanlar dahil olmak üzere, halkı Protestan Hıristiyan yapmak amacıyla geldi. Misyonerlerle Ermeniler arasındaki ilişkilerin en önemli noktasını Amerika’da Türkler’e karşı bir kamuoyu yaratmak oluşturmuştur⁵⁸.

Osmanlı dönemi Amerikalı misyonerlerin Ermenilerle olan ilişkisini Ali Rıza Bayzan eserinde Ermeni patriği Mutaftyan’ın diliyle:

“Amerika, dönemin koşulları gereği uluslararası projelerinde daha çok misyoner örgütleri bir araç olarak kullanmıştır. Nitekim Ermeni Patriği Mutaftyan da Cumhuriyet gazetesinden Leyla Tavşanoğlu ile yaptığı söyleşide Ermeni Olaylarında Amerikan misyon örgütlerinin başrol oynadığını vurgulamaktadır.: “Bir de misyonerliğin yurdumuz tarihine

56 Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi’nin Türkiye’deki Eylemleri*, 44.

57 Nuri Karakaş, “Amerikalı Misyonerlerin Anadolu’daki Faaliyetleri,” içinde *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, M. M. Hülagü, M. Şaşmaz, İ. Atnur, & T. Karaca, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004), 131.

58 Ar, *Türk-Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Meselesi (1918-1923)*, 125.

yaptığı etki vardır ki bunu görmezden gelmek imkansızdır. Kaba çizgileriyle şöyle anlatayım.”

şeklinde ifade edip şöyle devam ediyor:

”Osmanlı imparatorluğunun gerileme devri 1700’lerdedir. İşte, Pasarofça Antlaşması, sonra Kaynarca Antlaşması ve yıkılış devri yavaş yavaş başlar. Ve yine bu dönemde Batılı tarikatlara mensup olan yabancı rahipler, Anadolu’da gezinmeye başlarlar, Müslüman Türkleri Hristiyanlaştırmaktır, ama bir de bakıyorsunuz ki Anadolu Hristiyanlarını da Batılı Hristiyan mezhepleri döndürmeye ilişkin faaliyetler başlıyor. Burada proselitik faaliyetle misyonerlik birbirine giriyor. Yüzyılımızın başlarındaki o kadar derin yara izleri bırakan üzücü olayları aklımıza getirdiğimiz zaman anadolu’da açılmış olan batılı yabancı misyoner okullarının faaliyetleri de küçümsenemeyecek bir faktördür... Misyonerlik faaliyetleri sonucu açılan okullar yabancıların emellerine hizmet etmiştir.”

Mutafyan’ın bahsettiği yabancı okulları kuran misyoner örgütlerin başında ABCFM gelmektedir.” cümleleriyle ifade etmektedir⁵⁹. Misyoner okulları Gregoryen ve Protestan Ermenileri aynı çatı altında bir araya getirdiğinden iki toplum dini ve sosyal alanlarda daha çok iş birliği yapmaya başladılar. Anadolu’daki Ermeniler arasındaki “Ermenilik bilinci” büyük ölçüde misyonerler tarafından verilmiştir⁶⁰.

Ermeni Meselesinde İngiltere Müdahalesi

Ermeni meselesini Ortadoğu’da takip ettiği yayılcı politikada bir araç, Ermenileri de bir piyon olarak kullanan İngiltere, meselenin ortaya çıkmasında ve milletlerarası bir sorun olmasında önemli bir rol oynamıştır. 1791’den beri Osmanlı Devleti’ne karşı, onun toprak bütünlüğünü muhafaza etmek politikasını takip eden İngiltere, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra imparatorluğun toprak bütünlüğüne dayanan geleneksel politika prensibinden görünüşte ayrılmamakla beraber bu imparatorluğun İngiltere için lüzumlu topraklarına sahip olmak veya hiç olmazsa bunlar üzerindeki İngiliz nüfuzunu kuvvetlendirmek politikasına meyletti⁶¹. Özellikle Karadeniz üzerinden İran, Kafkasya, Orta Asya ve Orta Doğu’ya ulaşmak isteyen İngiltere, öncelikle

59 Ali Rıza Bayzan, *Misyonerin Soykırım Oyunu* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006), 102.

60 Çabuk, “1875-1925 Yılları Arasında Adana, Antakya, Antep, Maraş ve Mersin Bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları,” 98.

61 Karacakaya, *Ermeni Meselesi Kronoloji ve Kaynakça*, 224.

yerel müttefiklere büyük gereksinim duyacaklarını çok iyi biliyorlardı. Ermenilerin yaşam alanı olan bölgelerin, İngilizlerin göz diktikleri transit yollar üzerinde bulunması ve Ermenilerin ticarete yatkın olması, İngiltere'nin seçimini çok hızlı bir şekilde yapmasına neden olmuştur⁶². İngiltere'nin bu seçimindeki en önemli amacı, Rusların güneye inme ve Hint yollarına ulaşma politikalarına karşı, o bölgede kendisine birtakım haklar yaratma doğrultusundadır. Londra kabinesi, Ermenilerin kendi yanlarında yer almaları için yoğun çaba sarf etmiştir. Hatta Fransızlar; Suriye ve Filistin'deki Katolikleri koruma altına aldıklarını gündeme getirdiklerinde, İngilizler hemen Ermeniler lehine adım atmışlardır. İngilizler sahaya hâkim olmak adına bölgeye devamlı Protestan misyonerler göndererek olup bitenlerden haberdar olmak istemişlerdir⁶³.

Osmanlı topraklarında uzun yıllar varlığını devam ettirme gayesinde olan İngiltere'nin asıl politikası, Protestan cemiyetlerle İngiliz milli kilisesini geliştirerek faaliyetlerini yoğunlaştırmak suretiyle bölgedeki içtimai gruplarlar menfaat bağlarını kuvvetlendirerek, iktisadi yatırımları artırmaktı. Bu arada İngiltere, Osmanlı Devleti'nde Katolik fransa ve Avusturya'nın oynadığı vasilik rolüne de kaygıyla bakarak, kendisi için müdahale politikasına vesile olacak dini dayanağını da hazırlıyordu. Böylece İngilizler Osmanlı topraklarında Protestan bir cemaat oluşturup, kendi hesabına bunların hamiliğine soyunarak emperyalist emellerine ulaşmayı amaçlıyordu⁶⁴.

Osmanlı topraklarında uzun yıllar varlığını devam ettirme gayesinde olan İngiltere'nin asıl politikası, Protestan cemiyetlerle İngiliz milli kilisesini geliştirerek faaliyetlerini yoğunlaştırmak suretiyle bölgedeki içtimai gruplarlar menfaat bağlarını kuvvetlendirerek, iktisadi yatırımları artırmaktı.

Ermeni Meselesinde Fransa Politikaları ve Müdahaleleri

Fransızların Ermenilere olan destek faaliyetlerinin başlangıcı XVI. Yüzyıla kadar uzanmaktadır. 1535 yılında yapılan “Uhûd-ı Atika Antlaşması” ile ayrıcalıklar elde eden Fransa, Osmanlı Devleti'ne misyonerler göndererek Ermenileri Katolikleştirme faaliyetinde bulunmuştur. 1581 yılındaki bir raporda Osmanlı Devleti'nin gerilemeye başladığı belirtilmekte ve azınlıkların durumu anlatılmaktadır⁶⁵. Fransa, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerle

62 Evren, *Sömürgecilik Tarihi Işığında Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları*, 102.

63 Mangaltepe, “Ermenilere Yönelik Destek Faaliyetleri,” 113.

64 Selami Kılıç, *Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015), 167.

65 Mangaltepe, “Ermenilere Yönelik Destek Faaliyetleri,” 131.

ilk ilgilenen, bu ilgisini Anadolu toprakları üzerinde kurmak istediği iktisadi nüfuz alanları bakımından devam ettiren, Orta Doğu ve Akdeniz’de denge sağlamak için bu unsuru uzun yıllar kontrolü altına alan devletlerden biridir⁶⁶. Zira diğer Avrupa ülkeleri gibi Fransa da tek bir ülke toprağını arzu etmemiş hedeflerini bütün coğrafyaya yayma hayallerini sürdürmüştür. Bununla birlikte Osmanlı Devleti tarafından çeşitli iddialarla göz altına alınan dindashlarını da diğerleri gibi koruyup⁶⁷ kollama yoluna giden Fransa gerekli gördüğü durumlarda sefareti aracılığıyla gözaltına alınanları serbest bırakabilmiştir. 1604 yılında, kapitülasyonlarda yapılan değişiklikler, Fransızlara bekledikleri ve daha rahat hareket etmelerini sağlayacak bir olanak sunmuştur. Osmanlı topraklarındaki Katolikleri koruma görevi. İşte bu noktadan sonra sömürgeci yayılmacılığın birer neferi olarak çalışan misyonerler sahneye çıkmaya başlamış, Ermenilere yönelik propaganda çalışmaları artmıştır. Misyonerlerin İstanbul’da kurduğu ilk okul olan “Saint Benoit” Osmanlı topraklarında faaliyet yürüten ilk yabancı okul unvanına sahiptir⁶⁸. Misyonerlerin aracılık edip Fransa’ya eğitim için gönderilen Ermeni gençleri, buradaki bilim ve düşünce adamları, şairler, yazarlar, aydınlarla temasa geçerek Fransız İhtilali sonrasında moda olan bağımsızlık, özgürlük, milli devlet, milliyetçilik, eşitlik, adalet vb. konularda bilgilendirilip Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtılmışlardır. Eğitim sonrası Osmanlı topraklarına dönen bu Ermeni gençleri yaptıkları propagandalarla ayrılıkçı hareketlerin körüklenmesinde öncü rol oynamışlardır. Bu anlamda harekete en çok destek verenler ise hiç şaşırtıcı olmayan Ermeni zenginlerle Fransız basın yayın organları olmuştur⁶⁹.

Günümüzde Ermeni sorununu uluslararası platformlarda en çok tartışan, Türkiye’yi soykırımı iddiaları ile suçlayan ülkelerin başında Fransa gelmektedir. 1535 yılında, Kanuni Sultan Süleyman’ın tanıdığı, 1604, 1673 ve 1740 yıllarında da genişletilen kapitülasyonlar, Türklerin Fransızlara verdiği önemi ifade eden en önemli kanıtlar olmasına karşın, Fransa, Türklerin kendilerine sağladıkları olanakları ve duyduğu güveni kötüye kullanarak, Osmanlı devleti sınırları içinde gelişen isyan hareketlerini desteklemiş, Osmanlı vatandaşı Katoliklerin koruyuculuğu rolüne soyunarak, özellikle kutsal yerler konusundan söz sahibi olmaya çalışmıştır⁷⁰.

66 Karacakaya, *Ermeni Meselesi Kronoloji ve Kaynakça*, 182.

67 Karacakaya, *Ermeni Meselesi Kronoloji ve Kaynakça*, 184.

68 Evren, *Sömürgecilik Tarihi Işığında Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları*, 287.

69 Mehmet Deri, *Türkiye’de Azınlıklar ve Azınlık Okulları* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2009), 49.

70 Evren, *Sömürgecilik Tarihi Işığında Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları*, 293.

Ermeni Meselesinde Almanya Müdahalesi

Amerikalı ve İngiliz misyonerlerin dışında Ermeni olaylarının tırmanışında etkili olan diğer bir unsur ise Alman misyonerlerin yürüttükleri faaliyetlerdir. Almanya geleneksel sömürgeci ülkelere oranla, üretim teknolojisi yanında, siyasal ve ekonomik yayılma konusunda da daha modern ve değişik yöntemler izlemekteydi⁷¹. Kuruluş amacı Müslümanlar arasında İncil'i yaymak olarak belirtilmesine rağmen, Alman Doğu Misyonu'nun asıl faaliyeti, Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilere maddi ve manevi destek sağlamaktır⁷². XIX. Yüzyılın sonlarından itibaren emperyal politika izlemeye başlayan Almanya; "Deutsche Orient-Mission (Alman Doğu misyonu) ve "Deutsche-Armenische Gesellschaft (Alman-Ermeni Cemiyeti)" başta olmak üzere çeşitli misyoner kuruluşlarının yoğun bir Ermeni propagandası yürütmesine rağmen Ortadoğu politikalarında, Osmanlı Devleti'ne ters düşmeyecek stratejiler tercih etmiştir. Bağdat demiryolu Alman politikalarında çok önemli bir yer tutmaktadır. Bu hat aracılığıyla Anadolu üzerinde egemenlik kurmayı planlayan Almanya, özerk bir Ermenistan'ı kendi çıkarlarına aykırı bulmaktadır⁷³.

Alman yazar Rohrbach, Almanya'nın Ermeni politikasını şöyle yorumluyordu:

"Ermenistan'ın coğrafi durumu Anadolu egemenliğinin anahtarıdır. Altı ilin birleşmesi, bu bölgeyi Rusya'nın eline geçirir. Rusya Ermenistan'a egemen olunca, Küçük Asya ve İran Körfezi'nden tüm ticaret ve önemli yollara gelecekte egemen olması demektir. Akdeniz'e doğru olan yerler onun eline geçer. Bu da Ermenistan'ın Rusya'nın eline geçmesinden daha korkunç bir şey olamaz. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'nu siyasal düşüncelerle sürekli koruyacağız. Ancak Ermenistan'ı Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı olarak kabul edebiliriz⁷⁴."

Bugün Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde bulunan birçok belgede Osmanlı Devleti'nin almış olduğu "zorunlu göç" kararından, bu kararın uygulanmasından, Brest-Litovsk ayrı barışının yapılmasından Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya'nın sorumlu olduğu vurgulanmakta⁷⁵ yaşanan üzücü olayların gelişmesinde ve tedbirlerin yetersiz kalması noktasında Almanya kendi belgeleriyle alenen suçlanmaktadır.

71 Kılıç, *Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya*, 143.

72 Kılıç, *Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya*, 145.

73 Mehmet Okur, "Büyük Güçlerin Ermeni Sorununa Etkisi ve Ermeni Politikaları, içinde *Ermeni Ayaklanmaları (1894-1909)* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2014), 28.

74 Evren, *Sömürgecilik Tarihi Işığında Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları*, 170.

Amerika'daki Ermeni propagandasının ve Türk düşmanlığının en önemli kaynaklarından biri ve belki birincisi de Amerikan misyonierleri ve Amerikan Protestan kilisesi olmuştur. Amerika, Osmanlı Devleti'ne iki koldan girmiş bir koldan misyonierler gönderilirken diğer taraftan tüccarlarını yollamıştır. Her grup da Boston'dan gelip İzmir'e ayak basmıştır. Boston kenti o gün bugündür Amerika'da Türk düşmanlığının en önemli yuvalarından biridir. Bugün de Ermeni propagandasının sözde “bilimsel” yayın organı “American Review” dergisi burada yayınlanır ayrıca propagandanın işlevsel gücünü yürüten beyin takımı ve teorisyenleri de Boston'da yaşamaktadır⁷⁶.

Ermeni Meselesinin Rusya Boyutu

Ermenileri bir araç olarak kullanmayı amaçlayan Batılı misyonierler, önce kiliseye etki etmek istiyorlardı. Ermeni milliyetçiliğini koruma konusunda büyük devletler arasında Rusya her zaman önde gitmiştir. Ermeni dini okullarında ve misyonierlerin kurdukları kolejlerde Ermenistan, onun coğrafyası ve tarihi öğretiliyordu. Burada, aynı zamanda Türk düşmanlığı tohumları da ekiliyordu⁷⁷.

Yeniden bir Ermenistan Krallığı kurma düşüncesi, ilk kez 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı sırasında, Ermenileri cesaretlendirerek, kendi yanlarına çekme politikasının bir parçası olarak, II. Katerina tarafından Rusya'nın koruması altında “Ararat Krallığı” kurma projesiyle ortaya çıkmış, ama bu proje hiçbir zaman uygulanma şansı bulamamıştır⁷⁸.

Akdeniz ve Hindistan'a ulaşma emellerinden vazgeçmeyen Rusya, XIX. Yüzyılda bu hedeflerini gerçekleştirmek üzere engel gördüğü Osmanlı Devleti'ni bölmek ve rahatça Mezopotamya'ya, oradan da Akdeniz'e inebilmek amacıyla, Ermenileri kullanarak harekete geçmiştir. Batıda Fransızların yaptığı gibi Ruslar da Doğu'da eskiden beri canlı tutulan Ermeni milliyetçiliği duygularını uyandırma stratejisini kullanmışlardır⁷⁹.

Rusya, komşu olduğu Osmanlı Devleti topraklarını bir tür doğal gelişme alanı olarak gördüğünden Ortodoks Rumların yanı sıra Gregoryen Ermenilerle de

75 Kılıç, *Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya*, 162.

76 Bilal N. Şimşir, “Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine,” içinde *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, M. M. Hülagü, M. Şaşmaz, İ. Atnur, T. Karaca, M. Çolak, & R. Karacakaya, Cilt X, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 57.

77 Tenzile Rüstemhanlı, *Ermeni Mezalimi Türk-Müslüman Soykırımı* (İstanbul: Karakutu Yayınları, 2009), 94.

78 Evren, *Sömürgecilik Tarihi Işığında Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları*, 254.

79 Mangaltepe, “Ermenilere Yönelik Destek Faaliyetleri,” 180.

ilgileniyordu. Rus İncil cemiyeti, mezhebi manada Ermeni toplumuna 1813 tarihinde ilk defa ilgi göstermeye başladı. 1815'te Petersburg'da 15 bin adet Ermenice İncil bastırdı. Bununla yetinmeyen cemiyet daha sonra Osmanlı Ermenilerinin çoğu Türkçe konuştuğundan 1822'de Türkçe olarak İncil bastırıp Ermenilere dağıttı⁸⁰. Daha sonraki dönemlerde etkinliğini artırmak suretiyle elinde bulundurduğu gücü Ermenileri Osmanlı devletine karşı kıskırtmak için kullandı. Bununla birlikte Rusya, Ermenileri muhtar bir topluluk olarak görmek istemiyordu çünkü böyle bir durum idare ettiği Ermenilere kötü örnek teşkil etmekteydi. Nitekim Berlin Antlaşması'ndan sonra bir Ermeni heyeti Rus Çarına ıslahat için aracılık etmesini isteyince Çar, "Sizin işleriniz beni alakadar etmez. İngiltere menfaatlerinizi müdafaa etmeyi üzerine almıştır. İngiliz hükümetine müracaat ediniz." demişti⁸¹. Ruslar bölgeye yerleşene kadar Ermenileri kullanırken, Ermenilerin bir devlet kurmak için özellikle kilise vasıtasıyla yaptıkları yardımlar karşılıksız kalmıştı. Ancak Revan civarına Osmanlı Devleti'nden de Ermenilerin yerleştirilmesi bugünkü Ermenistan için ikinci basamak olmuştur⁸².

*Rusya, komşu olduğu
Osmanlı Devleti
topraklarını bir tür doğal
gelişme alanı olarak
gördüğünden Ortodoks
Rumların yanı sıra
Gregoryen Ermenilerle de
ilgileniyordu.*

İşgal ettikleri yerleri elde tutmak için Hristiyan nüfusu iskân etmeyi temel bir politika olarak uygulayan Ruslar, Anadolu ve İran için büyük stratejik öneme sahip Revan ve çevresine Doğu Anadolu ve İran'da dağınık bir şekilde yaşayan Ermenileri yerleştirme politikasını 1828 yılından itibaren uygulamaya koymuştur⁸³. Ne var ki Türkiye'nin şark vilayetlerinde bir Ermeni devleti için uğraşan Rusya Ermenileri'nin, Rus idaresindeki hâl ve vaziyetleri Türkiye Ermenileri ile kıyas kabul edemeyecek derecede elim idi. Türkiye'de ekonomik müesseselerin başında rahat bir yaşam süren, devletin üst kademelerinde çalışabilen, askerlik yapmayan Ermeniler'e; daima Türkiye aleyhinde çalışan, siyasi bir müessese halindeki Patrikhanelerine, hiçbir kayda tâbi bulunmayan matbuatına, okullarına mukabil, Rusya'dakiler benliklerini kaybetmiş halde bulunuyorlardı⁸⁴.

80 Davut Kılıç, Osmanlı Ermenilerine Yönelik Misyonerlik Faaliyetleri, içinde *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, M. E. Hülagü, M. Şaşmaz, İ. Atnur, & T. Karaca (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004), 98.

81 Karacakaya, *Ermeni Meselesi Kronoloji ve Kaynakça*, 167.

82 Ali Arslan, "Büyük Güçlerin Ermeni Kilisesine Nüfuzu," içinde *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, M. M. Hülagü, M. Şaşmaz, İ. Atnur, T. Karaca, M. Çolak, & R. Karacakaya (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 16.

83 Ali Arslan, "Tarihsel Süreçte Ermeni Meselesi: Olaylar ve Kavramlar," içinde *Emperyalizm ve Ermeni Meselesi uluslararası Sempozyumu*, M. S. Bilgin, S. M. Erol, M. Alkan, & B. T. Yiğit (Ankara: Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi, 2015), 172.

84 Samiha Ayverdi, *Türkiye'nin Ermeni Meselesi* (İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2007), 76.

Sonuç

Genel olarak Ortadoğu ve bütün İslam coğrafyasında hakimiyeti elinde tutma isteği ve gayreti batılı devletlerin uluslararası politikasında öncelikli hedeflerinden biri belki de en önemlisi olmuştur. Afrika’da, Hint topraklarında, Asya kıtasının büyük bir kısmında sömürülere sahip Avrupa Devletleri bunun korunması için öncelikle Osmanlı gibi güçlü imparatorluğun alt edilerek kontrol altına alınmasından geçeceğini kendi belgelerinde sık sık vurgulamışlardır. Ayrıca İslam’ın ortaya çıkışından itibaren hızla yayılması, zamanla her bakımdan önemli yerlerin Müslümanların eline geçmesi, hatta İslam’ın Hristiyan topluluklar üzerinde etkili olması⁸⁵ misyonerlerin intikam duygularını harekete geçirerek temelinde İslam olan topraklarında faaliyet göstermelerinin diğer bir sebebi olarak gösterilebilir.

Osmanlı Devleti’nde yaşanan gerileme dönemi ile birlikte yaşanan yönetim sorunları, oluşan boşluklar ve kendini hissettiren siyasi boşluklar sonucu hazırda bekleyen misyoner unsurlar harekete geçmiştir. İmparatorluk topraklarına gelen Protestan, Katolik ve Ortodoks misyonerleri yoğun bir propaganda faaliyeti sürdürmüş Müslümanlar üzerinde olumlu etkiye sahip olmamışlarsa da azınlık ve diğer dini gruplar üzerinde istedikleri verimi elde etmişlerdir.

Çalışmamız boyunca Ermeni meselesinin başlangıç noktasına, meselenin çıkış zeminini hazırlayan koşullara, bu zeminin oluşmasında Batılı devletlerin bu meseledeki yerine, yaklaşımlarına ve politikalarına tarihsel bir süreç içinde değindik. Ayrıca Batılı devletlerin öncü gücü olan misyoner unsurların Ermeni Meselesindeki konumunun daha iyi anlaşılması adına tarihsel belgeler ışığında örneklendirilmeye gitme yolunu seçtik.

85 Zeynep İskefeyeli, “Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hristiyanlık, Kilise ve Misyonerler,” *Akademik İncelemeler* 2 (2007): 244.

Kaynakça

- Ağırtas, Ü. “Ermeni Meselesi (1918-1923).” *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4, no: 7 (2007): 15-32.
- Anadol, C. *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2002.
- Anadol, C., & Abbaslı, N. *Gizli Belgelerde Ermeni Terörü ve Basın-Yayın Organlarında 100 Soruda Ermeni Meselesi*. İstanbul: Kuvayi Milliye Yayınları, 2000.
- Ar, K. N. *Türk-Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Meselesi (1918-1923)*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2011.
- Arslan, A. “Büyük Güçlerin Ermeni Kilisesine Nüfuzu.” içinde, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Ed: M. M. Hülagü, M. Şaşmaz, İ. Atnur, T. Karaca, M. Çolak, & R. Karacakaya, 13-37. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Arslan, A. “Tarihsel Süreçte Ermeni Meselesi: Olaylar ve Kavramlar.” içinde, *Emperyalizm ve Ermeni Meselesi uluslararası Sempozyumu*, Ed: M. S. Bilgin, S. M. Erol, M. Alkan, & B. T. Yiğit, 157-184. Ankara: Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi, 2015.
- Arslan, A., Bal, H., & Demirhan, H. *Tarihi ve Stratejik Boyutlarıyla Ermeni Meselesi*. İstanbul: İdil Yayıncılık, 2012.
- Ayverdi, S. *Türkiye’nin Ermeni Meselesi*. İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2007.
- Babacan, H. *Ermeni Sorunu Üzerine Makaleler*. Afyon: Atay Basımevi, 2007.
- Bayzan, A. R. *Misyonerin Soykırım Oyunu*. İstanbul: IQ Klütür Sanat Yayıncılık, 2006.
- Çabuk, M. “1875-1925 Yılları Arasında Adana, Antakya, Antep, Maraş ve Mersin Bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları.” Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2013.
- Çaycı, A. *Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2013).
- Çelikkol, A. “Ermeni “Soykırım” İddiaları, Amerikan Kongresi ve Türkiye.” *Bilge Strateji*, no: 7 (2015): 17-30.

- Dabağyan, L. P. *Türkiye Ermenileri Tarihi*. İstanbul: Yedirenk Yayınları, 2017.
- Deli, Y. E. *Kafası Karışanlar İçin Ermeni Meselesi*. İstanbul: Divan Kitap, 2015.
- Deri, M. *Türkiye’de Azınlıklar ve Azınlık Okulları*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2009.
- Ercan, Y. *Toplu Eserler- I Ermeniler ile İlgili Araştırmalar*. Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2006.
- Erdoğan, D. İ. “Ortak Yaşamdan Çatışmaya Türkler ve Ermeniler: Van Yetimhanesi Örneği (1896-1897).” içinde, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler* (Cilt 2), Ed: M. M. Hülagü, Ş. Batmaz, G. Alan, & S. Demirci. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2007.
- Evren, G. *Sömürgecilik Tarihi Işığında Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları*. Ankara: Ümit Yayıncılık, 2002.
- Gül, A., & Özdemir, A. *Dersimliler Ermeni mi?* İstanbul: Alem Yayıncılık, 2014.
- Hülagü, M. “Osmanlı’dan Cumhuriyete Misyoner, Ermeni, Terör ve Amerika Dörtgeninde Türkiye.” *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10 (2001): 57-99.
- İskefiyeli, Z. “Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hristiyanlık, Kilise ve Misyonerler.” *Akademik İncelemeler* 2, no: 1 (2007): 231-255.
- Karacakaya, R. *Ermeni Meselesi Kronoloji ve Kaynakça*. İstanbul: Bilimevi Basın Yayın, 2005.
- Karademir, N. *Korku ve Umut II. Abdulhamit Dönemi Kürt-Ermeni İlişkileri*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2015.
- Karakaş, N. “Amerikalı Misyonerlerin Anadolu’daki Faaliyetleri.” içinde, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Ed: M. M. Hülagü, M. Şaşmaz, İ. Atnur, & T. Karaca, 127-144. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.
- Kevorkian, R. H. *Soykırımın İkinci Safhası*. (N. Tateosyan, Çev.) İstanbul: Belge Yayınları, 2011.
- Kılıç, D. “Osmanlı Ermenilerine Yönelik Misyonerlik Faaliyetleri.” içinde, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Ed: M. M. Hülagü, M. Şaşmaz, İ. Atnur, & T. Karaca, 85-126. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.

- Kılıç, S. *Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya*. Ankara: Türk Tarih kurumu Yayınları, 2015.
- Köse, İ. “ABD’li Misyonerlerin Osmanlı Topraklarındaki Faaliyetleri.” içinde, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*; Ed: M. M. Hülagü, M. Şaşmaz, İ. Atnur, & T. Karaca, 145-172. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.
- Kundakçı, H. *Emperyalizmin Maşası Ermeniler*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2006.
- Mangaltepe, İ. “Ermenilere Yönelik Destek Faaliyetleri.” içinde, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*; Ed: M. M. Hülagü, M. Şaşmaz, İ. Atnur, & T. Karaca, Cilt 10, 29-44. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.
- Okur, M. “Büyük Güçlerin Ermeni Sorununa Etkisi ve Ermeni Politikaları.” içinde *Ermeni Ayaklanmaları Sempozyumu (1894-1909)*, 19-53. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2014.
- Rüstemhanlı, T. *Ermeni Mezalimi Türk-Müslüman Soykırımı*. İstanbul: Karakutu Yayınları, 2009.
- Saray, M. *Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2010.
- Selvi, H. “Amerikalı Misyoner George P. Knapp ve Bitlis’te Ermeni Olayları.” içinde *Ermeni Ayaklanmaları Sempozyumu (1894-1909)*, 199-220. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2014.
- Sezgin, M. N. *Ermenilerde Din, Kimlik ve Devlet*. Ankara: Platin Yayınları, 2005.
- Sonyel, S. R. *Osmanlı Ermenileri Büyük Güçler Diplomasisinin Kurbanları*. (A. Birerdinç, Çev.) İstanbul: Remzi Kitabevi, 2009.
- Sonyel, S. R. *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi’nin Türkiye’deki Eylemleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumları Yayınları, 2013.
- Sonyel, S. R. *Osmanlı Devleti’nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Şenol, K. S. *1915 Ermeni Tehciri Sosyo-Ekonomik Boyutlarıyla*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2006.

Şimşir, B. N. “Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine.” içinde, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*; Ed: M. M. Hülagü, M. Şaşmaz, İ. Atnur, & T. Karaca, Cilt 10, 45-98. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.

Tosun, R. “Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti.” *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 14 (2003): 143-163.

Ulu, C. *Türkiye Cumhuriyeti’nde Ermeniler*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2012.